

ارزشهای نهفته در قباله‌های ازدواج

مصطفی خلعت‌بری لیماکی*

مقدمه

همان‌طور که می‌دانیم، خانواده یکی از ارکان مهم جوامع بشری به‌شمار می‌رود. هر پژوهشگری که بخواهد درباره جامعه‌ای تحقیق کند، ابتدا ضروری است که پژوهش خود را از خانواده و تشکیلات آن که زیرساخت هر جامعه‌ای است آغاز نماید. از این جهت لازم است تا به علایق و همبستگی‌های خانواده و اشکال آن توجه کافی بشود تا بتوان خصوصیات فرهنگی، اخلاقی و اجتماعی آن جامعه را مورد بررسی قرار داد و دگرگونی‌های آن را ثبت و ضبط کرد. در این میان آنچه نیاز به تعمق و بررسی بیشتری دارد، مسئله ازدواج و چگونگی انجام آن و آداب و رسوم و تشریفات ویژه آن است. ازدواج در دین اسلام از جایگاه والایی برخوردار است؛ چرا که در قرآن کریم آیات متعددی در این باره آمده است. همچنین توصیه پیامبر اکرم (ص) که می‌فرماید: «النکاح سنتی فمن رغب عن سنتی فلیس منی» «ازدواج سنت من است و هرکس از آن سرپیچی کند از من نیست»، انگیزه و محرک دینی بسیاری از جوانان و خانواده‌ها برای انجام این کار قرار گرفته است، لذا قداست ازدواج در دین اسلام، جایگاه آن را در فرهنگ مردم ایران ارتقا بخشیده است. همین امر در گذشته باعث پیدایی نوعی پیمان‌نامه‌نویسی شده که از آن با نام قباله‌های ازدواج یاد می‌شود. بررسی قباله‌های ازدواج که از سال‌های قبل به‌جا مانده‌اند، می‌تواند نشان‌دهنده آن باشد که در گذشته چه عواملی در تشکیل خانواده و دگرگونی‌های آن مؤثر بوده است (مانند آداب و رسوم ملی، عقاید دینی، اوضاع اجتماعی و فرهنگی و غیره) و سنت‌های کهن تا چه حد در زناشویی‌ها دخالت

*. کارشناس ارشد تاریخ

داشته به همین منظور، تعداد یکصد سند ازدواج که تاریخ برخی از آنها به بیش از دویست سال قبل بازمی‌گردد، از میان سندهای موجود در واحد فرهنگ مردم مرکز تحقیقات صداوسیما انتخاب شد تا زمینه‌های بررسی تطبیقی اوضاع و احوال گذشته و حال بیش از پیش فراهم گردند.^(۱)

شیوه تحقیق و بررسی قباله‌ها نیز به این ترتیب بوده است که ابتدا با بررسی محتوایی قباله‌ها و مطالعه آنها، ویژگی‌های این اسناد از لحاظ دینی، ذکر آیات، احادیث و روایات، آداب و رسوم اجتماعی، طبقات اجتماعی، مسائل حقوقی از قبیل شروط ضمن عقد و تعهدات طرفین نسبت به هم در انجام برخی از تکالیف معین شده در عقدنامه‌ها مانند حق تعیین سکونت برای زن و به‌عهد گرفتن هزینه مخارج یکی از خویشان زن از طرف زوج و حق طلاق برای زن و مواردی از این دست، شکل ظاهری قباله‌ها مانند کاغذ و ابعاد آن، خط و طرز نگارش، نقاشی و تذهیب‌کاری و خصوصیات مربوط به آنها بررسی شده است.

واضح است قباله‌نویسی، از لحاظ خصوصیات که دربردارد، مانند نویسندگان خوش‌خط و ادیب که از سوی صاحبان قباله‌ها به کار گرفته می‌شدند، همچنین به‌کاربردن جملات زیبا و آیات قرآن و احادیث، تذهیب، نقاشی، شکل و نوع کاغذ و ابعاد آن هر یک به‌نوبه خود می‌تواند نموداری از اختلاف طبقاتی و امتیازات اجتماعی در ازدواج به‌شمار آید. زیرا مطالعه یک قباله از لحاظ شکل و تزئینات آن، می‌تواند مبین نوع طبقه زوجین باشد. چنانکه از مطالعه محتویات قباله‌ها نیز می‌توان دریافت که شخصیت و مقام اجتماعی خانواده و نوع شغل و بضاعت و امکانات مالی هر یک از زوجین تا چه حد بوده است.

جنبه‌های مختلف ازدواج در قباله‌ها

۱- جنبه‌های دینی و مذهبی ازدواج: در کلیه عقدنامه‌ها با استناد به آیات قرآن و اخبار و احادیث دینی، به امر ازدواج تشویق شده است و مسلمانان مأمور و ملزم به تزویج شده‌اند.^(۲) از آنجا که قرآن نزد مسلمین بسیار مقدس است، در بیشتر قباله‌ها یک جلد از این کتاب آسمانی به‌عنوان تیمن و تبرک جزو مهریه آمده است. همچنین نویسندگان قباله‌ها و یا عاقدین برای بهبود نسل بشر و به‌ویژه فرزندان زوجین در شروع یا پایان قباله

به ذکر دعا مبادرت ورزیده‌اند: مانند «اللهم آلف بینهما و طیب نسلهما بحق محمد و اله الطاهرین».

در کلیه عقدنامه‌ها به استناد آیات قرآن و اخبار و احادیث دینی به امر ازدواج تشویق شده است و مسلمانان مأمور و ملزم به تزویج شده‌اند.

۲- جنبه‌های اجتماعی و اخلاقی ازدواج: از آنجا که ازدواج نزد ایرانیان امر مقدسی بوده و موجب بقا و کثرت نسل جامعه است، در قباله‌ها به جنبه‌های اخلاقی و تأثیرات اجتماعی ازدواج نیز اشاره شده است.

۳- جنبه‌های حقوقی ازدواج: ذکر شروط ضمن عقد؛ مختاره بودن و آزادی هر یک از زوجین که در قباله‌های مورد مطالعه، مشاهده می‌شود حاکی از احترام به مقام زن دارد؛ نحوه پرداخت مهریه از طرف زوج که در اکثر قباله‌ها عندالمطالبه است؛ و بکارت زوجه که به‌طور تلویحی در تمام قباله‌ها به آن اشاره شده است از جمله جنبه‌های حقوقی است. عنوان «باکره بالغه رشیده مختاره عقیفه»، در اغلب قباله‌ها آمده است.

۴- جنبه‌های اقتصادی ازدواج: در بیشتر قباله‌ها، عاقدان، ازدواج را مایه غنا و ثروت ذکر کرده و آیاتی از قرآن که حکایت از این موضوع دارد، آورده‌اند. مهریه و نوع آن در اکثر قباله‌ها قابل توجه است. خاصه طلا که به‌عنوان روشنی بخش ازدواج و شگون و فال نیک در عقدنامه‌ها از آن یاد شده و در کمتر قباله‌ای است که ذکری از طلا نشده باشد. البته گاهی هم از دینار که از طلا ساخته می‌شد، سخن گفته شده است. (پیوست شماره ۱)

ساختار قباله‌نویسی در گذشته

به‌طور کلی ساختار قباله‌نویسی در گذشته از الگوی زیر پیروی می‌کرده است:

۱- حمد و ثنا: در سرآغاز نگارش عقدنامه‌ها حمد و ثنای خالق هستی قرار دارد و برای این مقصود، زیباترین واژه‌ها به کار رفته است. سپس هدف از نگارش قباله‌های ازدواج که همانا پیوند و پیمان زندگی است، مطرح می‌شود. در یکی از قباله‌ها که به تاریخ ۲۶ ربیع‌الاول ۱۲۶۳ هجری تنظیم یافته، چنین آمده است:

«زیباترین عروسی که سر از حجله ناز برآورد حمد واجب‌الوجودی است که خلقت انسان به حکمت بالغه از توده خاک نمود و به شرف خلقت «و لقد کرما بنی آدم و

فضلناهم علی کثیر»، معزز و مکرم فرمود و رعناترین دامادی که چهره‌گشای شاهد مدعا شده ثنای ذی‌الجلال فایزالجودی است که وجود انسانی را از اصداف ارحام به‌موجب کریمه «هو الذی خلق من الماء بشراً فجعله نسباً و طهراً» به صحرای وجود فرستاد و به زینت «و صورکم فاحسن صورکم» بیاراست و در دبستان «و عَلمَ الانسان ما لم یعلم» سرافراز فرمود». (پیوست شماره ۲)

۲- مقدمه (پیش‌نوشتار): مطالبی که آرام‌آرام خواننده را آماده می‌کند تا به متن عقدنامه برسد. در بسیاری از عقدنامه‌ها نیز نوشته‌اند. «بعدالعنوان» یا «اما بعد» ولی پیش‌نوشتار نوشته‌اند. نمونه یک پیش‌نوشتار که با تحمیدیه ترکیب شده و در قباله‌ای به تاریخ ۱۳۳۴ هجری آمده، چنین آمده است:

«و بعدالحمد والصلوه والسلام، غرض اصلی و مطلب کلی و علت غایی از تحریر و بر قسم تسطیر و چهره‌آرایی این عرابس رنگین که لیلی‌صفت در سپاه ضجه‌الفاظ و عبارات متمکن است شرح و... (پیوست شماره ۳) آن است که چون به مضمون آیه مبارکه نافیه کافیه و افیه هدایه «و انکحوا الایامی منکم و الصالحین من عبادکم... الخ.»^(۳)

۳- متن: در متن عقدنامه نخست به سعدبودن زمان عقد و نیکویی حالات اشاره شده و سپس نام داماد و مشخصات خانواده او و سپس نام عروس و نام پدر او و ویژگی‌ها و صفات عروس از جمله رشیده، بالغه، عقیفه، باکره و غیره درج شده است. القاب و صفاتی که برای زوجین به کار رفته هرچند اغراق‌آمیز و مبالغه‌آمیزند، لیکن توجه به ماهیت این القاب و صفات برای زوجین در آغاز زندگی، شخصیت‌ساز، کرامت‌بخش، عزت‌آور و متعالی است. نمونه متن یک قباله ازدواج که در سال ۱۲۷۸ هجری نوشته شده از این قرار است:

«عقد مناکحه مبارکه صحیحه شرعیه و مزواجه دائمه لازمه میمونه ملیه اسلامیه علی طبق کتاب‌الله واقع و محقق شد فیما بین الزوج عالیجاه والا جایگاه مجدت و نجدت همراه عظمت و فخامت دستگاه خلف عالیجاه ابهت و جلالت دستگاه رفعت جایگاه عمده‌الاشراف والاعیان و قدوة الامثال والاقران و نتیجه‌الاعاظم والارکان مقرب‌الخاقان...^(۴) دام اقباله‌العالی والزوجه علیجاه عظمت جاه عظمت و فخامت همراه جلالت و نبالت دستگاه عوالی و معالی جایگاه عصمت و عفت اکتنا حوا سیرت مریم طینت خدیجه‌الزمان اسوة‌المخدرات و نخبه‌المستور ات‌البالغه‌العاقله‌الباکره‌الکامله...^(۵)

۴- **حاشیه:** در حاشیه قباله‌ها فضاهایی برای مهر و نوشته عاقد یا عاقدان و تأیید شاهدان و گواهان و حضار منظور شده است. این فضاها بیشتر در سمت راست قباله‌ها و در قالب اشکال هندسی، مستطیل، مربع و یا چندضلعی تعبیه شده است و شاهدان ضمن درج نام و نام خانوادگی خود و شادباش، مهر خود را در محل مشخص درج می‌کنند و گاه نیز در این حاشیه‌ها مصالحه‌نامه (صلح‌نامه مهریه) آورده می‌شود.

۵- **شیوه نوشتار:** خط بیشتر نوشته‌ها فارسی و یا ترکیبی از فارسی - عربی است و از خط‌های شکسته نستعلیق در بیشتر قباله‌ها استفاده شده است.

۶- **نوع کاغذ و ابعاد آن:** کاغذ قبالات معمولاً اصفهانی، یزدی، کرمانی، سمرقندی، خانبلیغ، روسی و اروپایی است که به دو نوع مرغوب و معمولی تقسیم می‌شود. ابعاد قباله‌ها نیز با یکدیگر تفاوت دارند؛ به گونه‌ای که کوچک‌ترین قباله حدود ۱۷×۱۵ سانتی‌متر و بزرگترین آن حدود ۷۵×۹۵ سانتی‌متر است.

۷- **پیشانی یا سرلوحه:** پیشانی عقدنامه‌ها معمولاً چهارگوش است که نصف متن قباله را تشکیل می‌دهد، در برخی از آنها یک شمشه و ترنج، اسلیمی و خطایی نقش شده است که در لنگر بالایی شمشه آن عبارت «هوالمؤلف بین قلوب» نوشته می‌شود. آیاتی از قرآن مجید درباره تشویق مسلمانان به ازدواج، حرام بودن زنا و احادیث و روایاتی از رسول اکرم و ائمه معصومین در همین ارتباط، زینت‌بخش سرلوحه قباله‌های ازدواج است. شاهکار این پیشانی‌ها در این است که هیچیک با هم شباهت ندارند.

۸- **تدهیب:** در لابلائی نوشته‌های برخی قباله‌ها زراندازی و طلاکاری به چشم می‌خورد. البته نقش‌های دیگری نیز در لابلائی آنها وجود دارد. گاه به جای طلاکاری از نقره نیز استفاده شده است.

۹- **امضاء یا مهر:** در گذشته به جای امضاء از مهر استفاده می‌شده است. هر مهری سجعی داشته که مخصوص خود آن شخص بوده است و زمانی که صاحب مهر از دنیا می‌رفت مهر او را می‌شکستند تا راه سوءاستفاده از مهر را ببندند. البته در برخی قباله‌ها، هم امضاء و هم مهر وجود دارد. مهر عاقد نیز معمولاً بالای قباله آمده است. (پیوست شماره ۴)

- **طرز اجرا:** عاقد وظیفه عقد پیمان زناشویی را برعهده داشته و اجرای پیمان به دو نفر وکیل، یکی از طرف عروس و یکی از طرف داماد واگذار می‌شده است. هرچند عروس

و داماد خود می‌توانستند این کار را انجام دهند.

به نظر می‌رسد استفاده از آیات و روایات در ترغیب جامعه به امر ازدواج به‌عنوان امری مقدس، همچنین نحوه قباله‌نویسی، متون سنجیده و شیوا و پرمحتوا، استفاده هرچه بیشتر از شهود و گواهان، استفاده از تمامی عناصر هنر ایرانی از قبیل خط، شعر، نقاشی، تذهیب و انواع رنگ‌آمیزی‌ها و رعایت دیگر آداب، در ایجاد مودت و همدلی و تحکیم و استواری ارکان خانواده، نقش مهمی داشته است. نکته دیگر اینکه، تقدس ازدواج موجب شده است تا بازتاب آن در قباله‌نویسی، قباله‌های ازدواج را تا حد یک شاهکار ادبی - هنری ارتقاء دهد.

نتیجه:

به‌طور کلی از مطالعه این قباله‌ها و بررسی ساختار ویژگی‌های ظاهری و محتوایی آنها نتایج زیر حاصل شده است:

۱- در سرآغاز این قباله‌ها نام خداوند متعال به‌عنوان پیونددهنده قلب‌ها با عباراتی چون «هوالمؤلف بین القلوب»، آورده شده است و همواره حمد و ثنای باریتعالی سرآغاز تمامی این اسناد بوده است.

۲- در بیشتر این قباله‌ها آیات و احادیثی از قرآن و معصومین (ع) آمده است که درباره هدف، فلسفه ازدواج، فواید و آثار مترتب بر آن است. این سخن حضرت رسول اکرم (ص) که می‌فرماید: «النکاح سنتی فمن رغب عن سنتی فلیس منی»، در بسیاری از قباله‌ها ذکر شده است.

۳- در مورد زمان برگزاری مراسم ازدواج با توجه به باور ایرانیان به دیدن ساعت سعد و نیکو برای این کار، سعد بودن زمان عقد در بیشتر قباله‌ها ذکر شده و به آن توجه ویژه‌ای مبذول گشته است. البته در اسناد مورد مطالعه، بیشتر ازدواج‌ها در ماه ذی‌الحجه انجام شده است.

۴- ازدواج در نزد مردم ایران موجب غنا و ثروت بوده و بقای نسل و سلامت جامعه را تضمین می‌کرده است.

۵- در تمامی قباله‌ها معمولاً شروطی برای طرفین ذکر می‌شده که باکره بودن زوجه، عندالمطالبه بودن مهریه و غیره از آن جمله بوده است.

۶- رضایت والدین در ازدواج لحاظ می‌شد، ولی در عین حال ایجاب و قبول و رضای طرفین همواره مدنظر بوده است.

۷- موضوع مهریه یا صداق در تمامی قباله‌ها و نوع و نحوه پرداخت آن نیز متفاوت است.

۸- در بیشتر قباله‌ها، هنر نویسندگی و خطاطی و گاهی تذهیب و نقاشی، چشمگیر بوده و با اعتقادات و باورهای دینی مردم ایران در آمیخته است.

۹- در برخی قباله‌ها مصالحه‌نامه به چشم می‌خورد که حاکی از صلح کردن مهریه و یا بخشیدن قسمتی از آن به زوج بوده است و گاه پدر زوج بخشی از ملک یا خانه یا بخشی از مال خود را به پسرش می‌داد تا به مهریه همسرش اضافه کند.

۱۰- ذکر دعا در آغاز یا در پایان قباله برای زوجین توسط عاقد، امری معمول بود که برای پایداری ازدواج و داشتن نسل طیب و پاک به این کار مبادرت می‌شده است.

در مجموع، از مطالعه قباله‌ها چنین مستفاد می‌شود که ازدواج در نزد مردم ایران امری مقدس بوده و طلاق در نزد آنان مذموم و ناپسند شمرده می‌شده است، که ذکر مقدمه و پیش‌نویس در فلسفه ازدواج و اینکه خداوند و معصومین (ع) به این امر سفارش کرده‌اند، حاکی از این تقدس و احترام در نزد مردم بوده است.

پی‌نوشت‌ها

۱- مقاله حاضر خلاصه‌ای از پژوهش مفصلی است که توسط نگارنده بر روی صد سند از قباله‌های ازدواج که متعلق به دوره قاجاریه است، انجام گرفته و تحت عنوان بررسی قباله‌های ازدواج از منظر فرهنگ مردم به‌زودی منتشر می‌شود.

۲- در بیشتر قباله‌ها آیه ۳۱ سوره نور آمده است: *وانكحوا الايامی منكم والصالحین من عبادکم وامائکم ان یكونوا فقراء یغنهم الله من فضله واللہ واسع علیم*. زنان بی‌شوهر و مردان بی‌زن را به نکاح یکدیگر درآوردید و از فقر و تنگدستی نترسید، زیرا مردم نیکوکار که ازدواج کرده‌اند پس از ازدواج اگر فقیر باشند خداوند به لطف خود آنان را بی‌نیاز خواهد کرد. خدا به احوال همه آگاه و دایره رحمتش وسیع است. همچنین حدیث معروف *النکاح سنتی فمن رغب عن سنتی فلیس منی* نیز در بیشتر قباله‌ها آمده است. برای نمونه ر.ک قباله شماره ۲.

۳- افتادگی دارد و خوانده نمی‌شود.

۴- نام زوج آمده است.

۵- نام زوجه آمده است.

پیوست شماره ۲

پیوست شماره ۱

پیوست شماره ۴